

Hans Schmeets

**VERTROUWEN
IN ELKAAR EN
IN DE SAMEN-
LEVING**

Vertrouwen in elkaar en in de samenleving

De serie 'Working Papers' omvat studies die in het kader van de werkzaamheden van de WRR tot stand zijn gekomen. De verantwoordelijkheid voor de inhoud en de ingenomen standpunten berust bij de auteurs. Een overzicht van alle publicaties is te vinden op www.wrr.nl.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid
Buitenhof 34
Postbus 20004
2500 EA Den Haag
Telefoon 070-356 46 00
E-mail info@wrr.nl
Website www.wrr.nl

*Vertrouwen in elkaar en in
de samenleving*

Hans Schmeets

Rapporten aan de Regering nrs. 68 t/m 95 zijn verkrijgbaar in de boekhandel of via Amsterdam University Press (www.aup.nl).
Alle *Rapporten aan de Regering* en publicaties in de reeksen *Verkenningen*, *Policy Briefs* en *Working Papers* zijn beschikbaar via www.wrr.nl.

Vormgeving binnenwerk: Textcetera, Den Haag
Omslagafbeelding: Textcetera, Den Haag
Working Paper nummer 26

ISBN 978-94-90186-54-8

WRR, Den Haag 2017

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

INHOUD

Ten geleide	7
Samenvatting	9
1 Inleiding	11
2 Ontwikkelingen in vertrouwen	15
2.1 Vertrouwen in de medemens	15
2.2 Vertrouwen in maatschappelijke en politieke instituties	16
3 Vertrouwen en opleiding	21
4 Vertrouwen en stemgedrag	27
5 Conclusie en discussie	31
Literatuur	33
WRR-Working Papers	35

TEN GELEIDE

WRR-Working Paper 26 is geschreven als achtergrondstudie voor het project ‘Middenklassen onder druk?’ In dit project brengt de de WRR in kaart wat ooit het ‘brede maatschappelijke midden’ werd genoemd. De noodzaak tot de analyse is mede ingegeven door de mogelijk veranderende rol van de middenklasse als ruggengraat van de samenleving. Er zijn aanwijzingen dat de toegenomen onzekerheid onder bepaalde middenklassengroepen de economie, de verzorgingsstaat, het maatschappelijk middenveld en het vertrouwen in de politiek in negatieve zin beïnvloedt.

Deze studie laat zien dat het vertrouwen in Nederland de afgelopen jaren niet is afgenomen. Ook in het meedoen met de samenleving, zoals in sociale contacten, het geven van hulp aan anderen, en de inzet als vrijwilliger zijn geen indicaties te vinden die duiden op een afname. Wel zijn er grote verschillen tussen opleidingsgroepen. Vooral lager opgeleiden hebben minder vertrouwen in anderen en in de samenleving en politiek. Als meer gedetailleerd wordt gekeken naar middelbaar opgeleiden dan blijkt dat mbo-ers minder vertrouwen hebben in hun medemens en veel (politieke) instituties dan mensen met een havo- of vwo-diploma. Zij lijken in sommige opzichten steeds meer op vmbo-ers.

Prof.dr. J.J.G. Schmeets is bijzonder hoogleraar aan de Universiteit Maastricht en senior onderzoeker bij het Centraal Bureau voor de Statistiek. Zijn publicatie verschijnt als achtergrondstudie bij WRR-Verkenning 37 *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden.*

De serie ‘Working Papers’ omvat studies die in het kader van de werkzaamheden van de WRR tot stand zijn gekomen. De verantwoordelijkheid voor de inhoud berust bij de auteurs.

Prof.dr. J.E.J. Prins
Voorzitter WRR

Prof.dr. F.W.A. Brom
Directeur WRR

SAMENVATTING

Het sentiment in Nederland is dat er steeds minder vertrouwen is in de samenleving. Veelal is de gedachte dat steeds meer mensen elkaar wantrouwen, er weinig fiducia is in maatschappelijke instituties, en dat het vertrouwen in de politiek op een dieptepunt is beland. Bovendien zouden de tegenstellingen en spanningen tussen bevolkingsgroepen toenemen. Dergelijke constatering worden echter weinig gestaafd met systematisch empirisch onderzoek. Het doel van deze studie is om een beeld te schetsen van het vertrouwen in Nederland in de afgelopen vijf jaar op basis van bijna 40 duizend personen die hebben deelgenomen aan het onderzoek 'Sociale Samenhang en Welzijn' van het CBS. Tevens wordt de relatie met het opleidingsniveau en het stemgedrag besproken. Voor een langeretermijntrend wordt aanvullend geput uit het European Social Survey (ESS) dat in de periode 2002-2014 in 29 Europese landen is uitgevoerd en waarin grotendeels andere vertrouwensaspecten zijn belicht.

Aangetoond wordt dat er geen sprake is van een teloorgang van het vertrouwen in Nederland. Eerder is er sprake van een toename in het vertrouwen in elkaar en in de samenleving. Tevens zit Nederland, samen met Scandinavische landen, op de hoogste treden van de vertrouwensladders. Wel zijn er grote verschillen tussen opleidingsgroepen: het vertrouwen neemt met het stijgen van het opleidingsniveau toe. En deze verschillen veranderen nauwelijks. Dit stabiele beeld zien we ook in de meeste andere landen. Indien echter gedetailleerder opleiding onder de loep wordt genomen, door specifiek het vertrouwen van de middelbaar opgeleiden te belichten, dan is het vertrouwen van de mbo-ers substantieel lager dan dat van de mensen met een havo- of vwo-diploma als hoogst behaalde opleiding. Bovendien zijn er indicaties dat in de afgelopen vijf jaar op een aantal vertrouwensaspecten de mbo-ers steeds meer op de vmbo-ers zijn gaan lijken. Tevens wordt aangetoond dat de wijze waarop kiezers scoren op de vertrouwensaspecten indicatief is voor hun stemgedrag.

1 INLEIDING

In de afgelopen vijftien jaar is er in de samenleving weinig sprake van stabiliteit en rust, een periode waar de term ‘rumoer’ goed bij past (Tillie et al. 2016). De politieke verhoudingen veranderen sterk en de coalities blijven meestal niet overeind. Sinds 2002 is de kiezer zes keer naar het stemlokaal gegaan voor de verkiezingen van de Tweede Kamer. Dat ging gepaard met sterke politieke verschuivingen, zoals de opkomst en neergang van de Lijst Pim Fortuyn (LPF) en Trots op Nederland (TON), de groei van de SP, en de opkomst van de PVV. Er lijkt ook steeds meer ruimte te komen voor nieuwe partijen die zich richten op specifieke doelgroepen. De Partij voor de Dieren, opgericht in 2001, haalde bij de laatste verkiezingen in 2017 vijf zetels. In 2011 kwam er met 50Plus een partij in de arena die zich richtte op de belangen van ouderen. De partij verdubbelde naar vier zetels in 2017. Met DENK en Artikel 1 zijn in 2016 nieuwe partijen opgericht die zich richten op migranten, waarvan DENK drie zetels wist te behalen. Ook het Forum voor Democratie, vooral gericht op het gebruik van het referendum, kreeg er twee. Ondanks verlies werd de VVD met 33 zetels de grootste partij, op grote afstand gevolgd door de PVV (20 zetels), D66 en het CDA (beide 19 zetels), de SP en GroenLinks (beide 14 zetels). De PvdA leverde 29 zetels in en kwam terecht op 9. Voor een coalitie zijn minstens vier partijen nodig. De uitslag was allerm minst voorspelbaar. Steeds meer kiezers zijn, tot soms in het stemhokje, zwevend. De fluctuaties duiden er ook op dat steeds minder kiezers zich als een aanhanger van een specifieke partij beschouwen. Dat wordt ondersteund door de cijfers van het Nationaal Kiezersonderzoek dat vlak na de verkiezingen van 2012 is uitgevoerd, en waarin slecht 22 procent van het electoraat aangaf een aanhanger van een politieke partij te zijn (Schmeets, 2015a, p. 156). Ook doen er steeds meer partijen mee. In 2017 28, waarvan er uiteindelijk 13 in de Kamer terecht zijn gekomen.

Wat het voorspellen ook lastig maakt, is dat de band die de kiezer met bepaalde partijen heeft, bijvoorbeeld vanuit bepaalde (ideologische) grondhoudingen – zoals over religie, liberalisme en socialisme – lijkt te vervagen. En steeds meer wegen de zogenoemde kortetermijnfactoren, zoals meningen over (actuele) politieke kwesties en politici, mee bij de stemkeuze. Deze veelheid van, vaak met elkaar verweven, factoren maakt het lastig om de motivering van de stemkeuze van de kiezer te doorgronden. Ook zal de grote groep die per volmacht stemt – dat is specifiek voor Nederland – de transparantie van het stemmen niet bevorderen.

Kortom, de verkiezingsuitslag doet vermoeden dat in toenemende mate de belangen van specifieke bevolkingsgroepen worden vertegenwoordigd in de politieke arena. Dit kan ook een uiting zijn van tegenstellingen in de samenleving die zich sterker manifesteren en mogelijk gepaard gaan met spanningen. In 2016 gaf 82 procent van de volwassen bevolking aan dat er in Nederland spanningen zijn tussen bevolkingsgroepen: tussen jongeren en ouderen, tussen lager- en hoger opgelei-

den, tussen armen en rijken, tussen religieuze groepen en tussen mensen met en zonder immigratieachtergrond. Echter, slechts een minderheid heeft dergelijke spanningen ook zelf ervaren in de directe omgeving (Schmeets en De Witt 2017). Het Sociaal en Cultureel Planbureau voorspelt, met een vooruitblik naar 2050, dat "...overbruggingen tussen verschillende bevolkingsgroepen zeldzamer worden en spanningen toenemen." (SCP 2016: 2). Voor het overbruggen is een specifieke vorm van 'sociaal kapitaal' nodig: het 'bridging capital' (Verweij en Den Ridder 2016). Dit overbruggende sociaal kapitaal verwijst naar de netwerken tussen bevolkingsgroepen, en onderscheidt zich van het 'bonding social capital' dat betrekking heeft op de sociale netwerken binnen groepen (Putnam 2000: 22-24). Beide sociaalkapitaalvormen zijn essentieel voor een samenleving: het is de smeerolie die zowel de welvaart als het welzijn bevordert (Putnam 1995a; 2000; Knack en Keefer 1997; Uslaner 2002; Iyver, Kitson en Toh 2005; Hudson 2006; Stiglitz, Sen en Fitoussi 2009; Harell en Stolle 2011). Het sentiment is vooral dat – in navolging van de Verenigde Staten (Putnam 1995a;b) – het sociaal kapitaal ook in Nederland onder druk zou staan. Daarbij wordt er bijvoorbeeld op gewezen dat Nederland is veranderd van een 'high trust' naar een 'low trust' samenleving (Fukuyama 2010; Meurs 2008).

Het is lastig om het sociaal kapitaal middels steekproefonderzoeken en vragenlijsten vast te stellen. Veelal worden indicatoren gebruikt die verwijzen naar (1) het meedoen met de samenleving: de participatie, en (2) het vertrouwen van mensen in elkaar, en in maatschappelijke en politieke instituties. De gedachte hierbij is dat door vertrouwen en participatie sociale netwerken ontstaan van mensen met gezamenlijke normen, waarden en onderling begrip. En bovendien: hoe meer participatie en vertrouwen er onder alle lagen van de bevolking is, hoe sterker de sociale cohesie in de samenleving. Als alle bevolkingsgroepen vertrouwen hebben in en meedoen met die samenleving, dan is er meer saamhorigheid en eensgezindheid. Als daarentegen bepaalde groepen aan de kant staan en wantrouwend staan tegenover de samenleving, dan duidt dit op een integratieprobleem, waarmee de sociale cohesie onder druk komt te staan. Eerder onderzoek laat zien dat vooral het opleidingsniveau een splijtzwam is: lager opgeleiden doen minder mee met, en hebben vooral minder vertrouwen in de samenleving (Schmeets en Van Beuningen 2014). Door Bovens en Wille (2011) wordt gewezen op de groeiende dominantie van de hogeropgeleiden in de politiek en bestuurlijke functies ten koste van de lageropgeleiden. Dat betreft niet alleen formele functies, maar ook zijn lager opgeleiden veel minder betrokken bij belangenorganisaties, inspraakavonden, en andere vormen van acties om de politiek te beïnvloeden. De aandacht voor de kloof tussen de laagst- en hoogstopgeleiden dreigen de middelbaaropgeleiden buiten beeld te vallen. De mbo'ers staan in hun opvattingen over politiek en samenleving veelal dicht bij de lager- dan hogeropgeleiden (Dekker, Van Dijk, Van Houwelingen, Van Mensink en Sol 2015).

In dit paper worden de tegenstellingen tussen bevolkingsgroepen in het vertrouwen dat ze etaleren nader onderzocht. Hoe groot is het vertrouwen en hoe verdeeld is de bevolking hierin? Dat gebeurt door het vertrouwen te relateren aan het opleidingsniveau en het stemgedrag, waarmee zowel de niet-stemmers en de stemmers op de onderscheiden politieke partijen als de opleidingsgroepen met elkaar worden vergeleken. Daarbij kijken we in het bijzonder naar de positie van middelbaar opgeleiden. We belichten het vertrouwen in de samenleving door na te gaan hoe groot het onderlinge vertrouwen is, en het vertrouwen in diverse maatschappelijke en politieke instituties, waaronder in gezaghebbende instituties zoals rechters, politie en leger. Daarbij gebruiken we vooral informatie die in de steekproefonderzoeken Sociale Samenhang en Welzijn (2012-2016) is verzameld.¹ Om Nederland in een Europees perspectief te plaatsen, putten we bovendien uit het European Social Survey (2002-2014).²

-
- 1 De bevindingen zijn gebaseerd op het grootschalige onderzoek 'Sociale Samenhang en Welzijn' (S&W) dat in de periode 2012-2016 onder 38059 personen van 15 jaar of ouder is uitgevoerd. In S&W is, naast vragen over participatie en vertrouwen ook de vraag gesteld naar het stemgedrag in 2012. Deze informatie is beschikbaar van 20170 personen mede omdat in 2012 deze vraag na de verkiezingen van 12 september is voorgelegd (zie: <https://www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/methoden/onderzoeksomschrijvingen/korte-onderzoeksbeschrijvingen/sociale-samenhang-en-welzijn>).
 - 2 Het ESS is een grootschalige, internationaal vergelijkende studie naar de leefsituatie van de inwoners van de EU. Het ESS wordt gefinancierd door een samenwerkingsverband van de Europese Commissie, de European Science Foundation en verschillende nationale organisaties voor wetenschappelijk onderzoek. Het ESS stelt zich ten doel met behulp van geavanceerde methoden de wisselwerking tussen de veranderende instituties van Europa, de attitudes en gedragspatronen van de Europese bevolking, haar politieke en economische structuren in kaart te brengen en te verklaren. Het ESS wordt vanaf 2002 tweejaarlijks uitgevoerd onder inwoners van Europese landen van 15 jaar of ouder. In dit hoofdstuk is geput uit het ESS van 2002, 2004, 2006, 2010, 2012 en 2014 (ESS 2002; ESS 2004; ESS 2006; ESS 2010; ESS 2012; ESS 2014).

2 ONTWIKKELINGEN IN VERTROUWEN

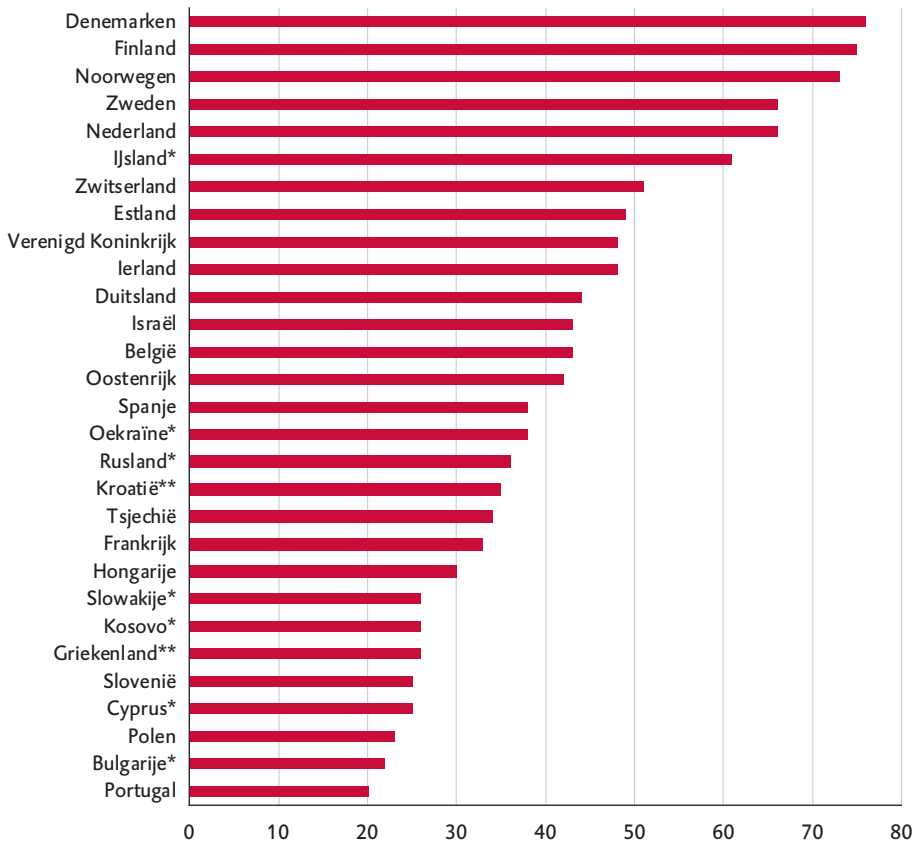
2.1 VERTROUWEN IN DE MEDEMENS

Vertrouwen in de medemens, vaak aangeduid met ‘social trust’ of ‘generalized trust’ wordt meestal vastgesteld met de vraag: ‘Vindt u dat over het algemeen de meeste mensen wel te vertrouwen zijn of vindt u dat men niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang met anderen?’³ Het deel van de respondenten dat in 2012 aangaf de anderen wel te vertrouwen was 58 procent, en de rest – 42 procent – was van mening dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn. Dit is in 2013 en 2014 niet veranderd. In 2015 nam het vertrouwensdeel licht toe tot 60 procent, en dat is ook zo in 2016. Dus is er geen sprake van een tanend onderling vertrouwen in de samenleving in de afgelopen vijf jaar. Is er dan op langere termijn een trend die duidt op een vertrouwenscrisis? Cijfers over de periode 2002-2014 zijn beschikbaar van het ‘European Social Survey’ (ESS). Het ESS gebruikt een antwoordschaal van 0 tot en met 10. Mede daardoor zijn de percentages, die gebaseerd zijn op het deel dat een 6 of hoger geeft, niet vergelijkbaar met die van het S&W-onderzoek. Maar er kan wel een trend mee worden geschetst. Uit de ESS-cijfers blijkt dat 58 procent van de bevolking in 2002 antwoordde dat ‘over het algemeen de meeste mensen wel te vertrouwen zijn’. In 2004 was dat 63 procent, in 2006 61 procent, in 2008 64 procent, in 2010 zelfs 67 procent, en in 2012 en 2014 is dat 66 procent. Dit duidt op een lichte stijging in het vertrouwen (tot 2010), en vervolgens op een stabiel beeld, dat past in het plaatje van het S&W-onderzoek.⁴

Wat betekent dit voor de positie in de Europese context? Nederland neemt, samen met Zweden, de vierde plek in op de ranglijst van mate van vertrouwen. Alleen in Denemarken, Finland en Noorwegen is het onderlinge vertrouwen groter. In de overige 24 landen is het vertrouwen lager, waarbij Portugal met 20 procent de rij sluit. Dit geeft aan dat de verschillen tussen de landen groot zijn. Het vertrouwen tussen mensen is in Zuid- en Oost-Europese landen beduidend lager dan in West-Europese landen, en het hoogste onderlinge vertrouwen treffen we aan in Noord-Europa.

3 Voor een overzicht van vertrouwensvragen in diverse onderzoeken, inclusief een aantal kanttekeningen, zie Zmerli en Newton (2008), Reeskens en Hooghe (2007), Delhey, Newton en Welzel (2011). Voor een overzicht van de vertrouwensindicatoren in S&W, zie Schmeets (2015b).

4 Volgens de European Values Studies was in 1981 het sociale vertrouwen veel minder breed verspreid: een minderheid van 44 procent vertrouwde andere mensen, in 1990 was dat 53 procent en in 1999 steeg het verder naar 60 procent. De conclusie, die we trekken uit de combinatie van de diverse bronnen, is dat het vertrouwen sinds 1981 gestaag is gegroeid, maar dat dit sinds 2009/2010 stagneert.

Figuur 2.1 Vertrouwen in medemens in 29 landen, 2014 (in %)

* cijfers van 2012; ** cijfers van 2010

2.2 VERTROUWEN IN MAATSCHAPPELIJKE EN POLITIEKE INSTITUTIES

De mate waarin de volwassen bevolking vertrouwen heeft in maatschappelijke instituties is sterk afhankelijk van de institutie die het betreft. Vooral gezaghebbende instituties genieten een groot vertrouwen. Vooral het vertrouwen in rechters en de politie is groot: bijna 70 procent in de periode 2012-2016. Eveneens geniet het leger veel vertrouwen, waarbij tevens een opgaande lijn is te zien: van 58 procent in 2012, via 61 procent in 2013 en 2014, naar 64 procent in 2015 en in 2016. Het vertrouwen in ambtenaren ligt in deze periode rond 42 procent. Het vertrouwen in grote bedrijven en in banken is afgenomen. Het minste vertrouwen genieten de pers en de kerken: de trend is stabiel en ligt rond 30 procent. Het vertrouwen in de Tweede Kamer is in de afgelopen jaren nauwelijks veranderd. We zien dat het tussen 2012 en 2013 met vier procentpunten is gedaald, waarna het

weer is hersteld. Het vertrouwen in de politiek is dus niet geërodeerd in de afgelopen vijf jaar.^{5,6} Een daarmee vergelijkbaar patroon kent het vertrouwen in de Europese Unie. Na een aanvankelijke daling, neemt het vertrouwen weer toe. Het komt met 35 procent echter niet meer op het aanvankelijke niveau van 38 procent terug.

Tabel 2.1 Ontwikkelingen in institutioneel vertrouwen, 2012-2016, bevolking van 18 jaar of ouder (N = 36346)

	Rechters	Politie	Leger	Ambte- naren	Grote bedrijven	Banken	Pers	Kerken	Tweede Kamer	Europese Unie
	%									
2012	68	68	58	44	44	41	31	30	35	38
2013	69	67	61	40	39	34	32	28	31	33
2014	67	68	61	41	39	35	31	29	34	35
2015	69	69	64	42	38	34	30	30	34	34
2016	71	70	64	42	36	35	31	30	36	35
Totaal	69	68	62	42	39	36	31	30	34	35

Bron: S&W, 2012/2016

Internationaal vergelijkbare cijfers zijn voorhanden in het European Social Survey (ESS). De ESS-gegevens bieden een inzicht over een langere periode, vanaf 2002. De instituties zijn maar zeer ten dele identiek aan die van het S&W-onderzoek. Slechts een institutie is in beide onderzoeken opgenomen: de politie. Hierbij valt een duidelijke groei in het vertrouwen te zien. Had in 2002 nog 62 procent vertrouwen in de politie, daarna is dit vertrouwen fors gestegen naar 77 procent in zowel 2012 als 2014. Een daarmee vergelijkbaar patroon zien we bij het vertrouwen in het rechtssysteem. Ook daar is in de periode de toename 15 procentpunten: van 52 procent in 2002, naar 67 procent in zowel 2012 als in 2014. Dit biedt zodoende

- 5 Deze conclusie wordt nog versterkt door de forse stijging van de respons in het S&W-onderzoek, van 59 naar 69 procent, vanaf 2013. Dit was het gevolg van de aanpassing in de benaderingsstrategie waarin een attentie van 5 euro bij de aanschrijfbrief is gevoegd. Waarschijnlijk heeft dit geresulteerd in een grotere groep die de instituties wantrouwt. Over de periode 2013-2016 is dan het beeld dat het vertrouwen, met uitzondering van grote bedrijven, stabiel is gebleven of is toegenomen.
- 6 In het SCP-onderzoek (Dekker, Den Ridder en Van Houwelingen 2017) wordt het vertrouwen elk kwartaal vastgesteld in de Tweede Kamer, de regering, de rechtspraak, grote ondernemingen, kranten, vakbonden, en televisie. Aan dit panelonderzoek neemt een groep van zo'n 1200 personen van 18 jaar en ouder deel. Het vertrouwen in de politiek (Tweede Kamer, regering) vertoont sterke schommelingen, maar in de periode 2012-2016 is er geen duidelijke trend naar meer of minder vertrouwen. Dat geldt ook voor de andere vertrouwensindicatoren, die tevens minder onderhevig zijn aan fluctuaties (Dekker, Den Ridder en Van Houwelingen 2017: 9).

steun aan de stabiele vertrouwensniveaus in politie en rechters in de periode 2012-2016 op basis van het S&W-onderzoek.

Het vertrouwen in het Europees parlement kent een grilliger verloop. In de periode 2002-2008 neemt het vertrouwen toe, van 38 naar 48 procent, en vervolgens neemt het weer af, via 43 en 45 procent, naar 38 procent in 2014. Dit betekent dat het vertrouwenssentiment over 'Europa' – het parlement en de EU – over de hele periode 2002-2016 niet is veranderd, maar wel fluctueert: na een aanvankelijke vertrouwensstijging neemt het af, en belandt het op een laag maar stabiel niveau in de afgelopen jaren.

Tabel 2.2 Vertrouwen in maatschappelijke en politieke instituties, 2002-2014

	Rechts- systeem	Politie	Politici	Parlement	Politieke partijen	Europees Parlement	Verenigde Naties
	%						
2002	52	62	42	50	.	38	52
2004	56	67	40	39	41	38	56
2006	61	72	46	53	47	39	55
2008	64	73	52	60	52	48	59
2010	64	73	52	55	53	43	58
2012	67	77	50	52	48	45	61
2014	67	77	46	53	45	38	60

Bron: ESS, 2002/2014

In het ESS is gevraagd naar het vertrouwen in politici, politieke partijen, en het parlement. Het vertrouwen in politici en politieke partijen is toegenomen tot en met 2010, en is daarna weer ingezakt. Had in 2002 nog maar een minderheid van 42 procent vertrouwen in politici, in 2008 en 2010 is dat een krappe meerderheid. Daarna daalt het naar 46 procent in 2014. Bij de politieke partijen is een daarmee vergelijkbaar patroon te zien: na een stijging in de periode 2004-2010 van 41 naar 53 procent, neemt het vertrouwen af naar 45 procent in 2014. Het vertrouwen in het parlement varieert tussen de 50 en 60 procent, indien de zeer lage vertrouwensscore van 39 procent in 2004 buiten beschouwing wordt gelaten. Dan is het beeld dat in de periode 2002-2008 het vertrouwen toeneemt, vervolgens afneemt tot 55 procent in 2010, 52 procent in 2012, en tot 53 procent in 2014. Tevens is in het ESS het vertrouwen in de Verenigde Naties gemeten: dit is toegenomen van 52 procent in 2002 tot 61 procent in 2012 en 60 procent in 2014. Deze cijfers geven aan dat er sinds 2002 geen trend is waar te nemen die duidt op een afbrokkeling van het vertrouwen in de politiek. Sterker nog: er zijn duidelijkere indicaties dat het politieke vertrouwen is toegenomen, dan dat het is gedaald. Ook dat past in het beeld van het vertrouwen in de Tweede Kamer in S&W.

Tabel 2.3 Vertrouwen in medemens, maatschappelijke en politieke instituties in 29 landen, 2014

	Rechts- systeem	Politie	Politici	Parlement	Politieke partijen	Europees Parlement	Verenigde Naties
	%						
Denemarken	83	85	44	64	46	39	66
Finland	90	90	38	55	39	39	66
Noorwegen	81	85	48	76	47	38	74
Zweden	69	77	43	66	44	37	68
Nederland	67	77	46	53	45	38	60
IJsland *	60	91	23	31	18	33	68
Zwitserland	72	82	48	66	43	33	48
Estland	46	60	16	32	15	32	38
Ierland	48	66	18	24	17	37	52
Verenigd Koninkrijk	55	67	20	34	19	18	43
Duitsland	58	75	24	45	23	29	38
België	47	66	30	43	28	42	47
Israël	55	42	15	31	17	21	21
Oostenrijk	55	68	19	37	18	23	33
Spanje	29	65	8	24	7	26	41
Oekraïne *	7	9	4	7	5	29	29
Rusland *	21	20	13	18	14	23	25
Kroatië **	17	32	4	8	4	15	25
Tsjechië	39	56	18	27	18	30	39
Frankrijk	47	65	9	26	9	25	45
Hongarije	38	47	17	26	16	40	49
Kosovo *	19	49	11	19	12	48	59
Slowakije *	15	27	11	15	10	22	27
Griekenland **	28	39	3	7	3	12	13
Slovenië	18	51	4	14	4	21	28
Cyprus *	40	44	9	18	9	32	27
Polen	19	42	5	11	5	20	35
Bulgarije *	10	23	4	7	5	32	39
Portugal	27	54	8	18	8	21	38

Bron: ESS, 2014

* ESS, 2012; ** ESS, 2010

Hoe staat Nederland ervoor ten opzichte van andere landen? Wat betreft vertrouwen in de politie scoort Nederland, van de 29 landen, hoog met een zesde plek van de 29 landen. In IJsland krijgt de politie het meeste vertrouwen (91 procent) en in

Oekraïne het minste (9 procent). Het rechtssysteem geniet de meeste fiducia in Finland, Nederland volgt op plek 5, en wederom scoort Oekraïne met 7 procent van de bevolking het laagst. Het vertrouwen in de politiek is het grootst in Noorwegen: 48 procent heeft vertrouwen in politici, 47 procent in politieke partijen en 76 procent in het parlement. Nederland volgt op respectievelijk de plaatsen 3, 3 en 5. Griekenland sluit telkens de rij, en dat geldt ook voor het vertrouwen in de VN en het Europees parlement. De Noren nemen hierbij wederom de koppositie in, en Nederland volgt op plek 6.

3 VERTROUWEN EN OPLEIDING

Er is onmiskenbaar een sterke positieve relatie tussen het vertrouwen en het opleidingsniveau (CBS 2017). Over de periode 2012-2016 zien we dat het beeld stabiel is.⁷ Mensen met alleen basisonderwijs hebben met 35 procent het minste vertrouwen in de medemens. Dat vertrouwen loopt geleidelijk op tot 84 procent bij de groep met een universitaire opleiding. Dat is een relatieve toename met een factor van 2,4 (84/35). Hogeropgeleiden hebben ook relatief meer vertrouwen in gezaghebbende instituties (rechters, politie, leger), in ambtenaren, de politiek (Tweede Kamer, EU), en de pers dan lager opgeleiden. De verschillen zijn echter minder geproportioneerd dan bij het onderlinge vertrouwen het geval is. En bij het vertrouwen in grote bedrijven en kerken zijn er geen verschillen tussen de opleidingsniveaus. Het vertrouwen in banken is een duidelijke uitzondering: banken genieten meer vertrouwen onder lageropgeleiden.

Tabel 3.1 Vertrouwen naar opleiding, 2012/2016, 18 jaar en ouder (N= 36346)

	Medemens	Rechters	Politie	Leger	Ambtenaren	Grote bedrijven	Banken	Pers	Kerken	Tweede Kamer	Europese Unie
	%										
Basisonderwijs	35	46	60	50	33	33	40	27	31	23	24
Vmbo	43	56	63	57	35	38	40	28	32	25	27
Mbo, havo, vwo	58	69	67	64	40	41	37	30	29	32	34
Hbo	76	81	75	65	47	39	31	34	28	43	41
Wo, doctor	84	86	78	66	57	41	29	40	30	52	53

Bron: S&W, 2012/2016

De opleidingsgroepen verschillen ook naar andere kenmerken. Zo zijn lageropgeleiden gemiddeld ouder dan hogeropgeleiden. Indien rekening wordt gehouden met de verschillen in samenstelling naar geslacht, leeftijd, burgerlijke staat, besteedbaar inkomen en immigratieachtergrond, dan blijven de discrepanties tussen de opleidingsgroepen grotendeels ongewijzigd. De kansverhoudingen, uitgedrukt in zogenoemde odds ratio's met de laagstopgeleiden als referentiegroep, laten zien dat met het stijgen van de opleiding het vertrouwen veelal toeneemt. Voorbeelden daarvan zijn het vertrouwen in de medemens, in rechters, en in de Europese Unie. Soms zijn er weinig verschillen tussen bepaalde opleidingsgroepen, zoals het vertrouwen van de middelbaar- en hogeropgeleiden in het leger.

⁷ Door het toevoegen van de jaar-interactie in de periode 2012-2016 is nagegaan of in de periode de verschillen tussen de opleidingsgroepen veranderen. Dat blijkt niet het geval te zijn. De onderwijs-jaar-interacties zijn niet significant voor alle vertrouwensindicatoren.

Ook is er geen verschil tussen personen met alleen basisonderwijs, en de vmbo'ers in het vertrouwen in de Tweede Kamer, in banken, de pers, ambtenaren en politie. De opleiding is niet onderscheidend voor het vertrouwen in grote bedrijven. Wel blijkt, na controle voor de andere kenmerken, dat er meer wantrouwen in kerken is onder de laagstopgeleiden.

Tabel 3.2 Effecten van opleiding op vertrouwen, 2012/2016, 18 jaar en ouder (N= 36346)¹⁾

	Medemens			Rechters			Politie			Leger			Grote bedrijven			Ambtenaren			
	Wald	O. R.	Sig.	Wald	O. R.	Sig.	Wald	O. R.	Sig.	Wald	O. R.	Sig.	Wald	O. R.	Sig.	Wald	O. R.	Sig.	
Opleiding (basis- onderwijs = ref.)	1920,3		***	992,7		***	314,6		***	68,3		***	7,5			514,1		***	
Vmbo		1,3	***		1,3	***		1,1			1,1	**		1,1				1,1	
Mbo, havo, vwo		2,1	***		1,8	***		1,3	***		1,4	***		1,1				1,3	***
Hbo		4,7	***		3,4	***		1,8	***		1,4	***		1,0				1,8	***
Wo, doctor		7,3	***		4,8	***		2,1	***		1,4	***		1,1				2,7	***
%																			
Nagelkerke R-kwadraat	14,7			12,8			3,0			5,1			5,1			4,3			
	Banken			Pers			Kerken			Tweede Kamer			Europese Unie						
	Wald	O. R.	Sig.	Wald	O. R.	Sig.	Wald	O. R.	Sig.	Wald	O. R.	Sig.	Wald	O. R.	Sig.				
Opleiding (basis- onderwijs = ref.)	151,4		***	157,8		***	20,1		***	865,1		***	772,3		***				
Vmbo		1,0			1,1			1,2	**		1,1			1,1	*				
Mbo, havo, vwo		0,8	***		1,2	**		1,1	*		1,5	***		1,4	***				
Hbo		0,7	***		1,4	***		1,1	*		2,5	***		2,1	***				
Wo, doctor		0,6	***		1,8	***		1,3	***		3,5	***		3,4	***				
Nagelkerke R-kwadraat	5,7			1,2			4,3			6,2			8,1						

Bron: CBS (S&W, 2012/2016)

i) gecontroleerd voor geslacht, leeftijd, burgerlijke staat, gestandaardiseerd besteedbaar huishoudinkomen en immigratieachtergrond

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$

Om meer verdieping te geven aan de middengroepen, zijn in de periode 2013/2015 de middelbaaropgeleiden verdeeld over de mbo'ers 2, 3, en 4, en de overige middelbaaropgeleiden: de havisten en vwo'ers (zie Tabel 3.3). Om rekening te houden met de mogelijkheid om na het basisonderwijs een vervolgopleiding af te ronden, zijn de gegevens gebaseerd op de volwassen bevolking (18 jaar of ouder). Dat heeft effect op de percentages voor de groepen met alleen basisonderwijs en de groep met een vmbo-diploma.

Uit de tabel valt af te lezen dat de mbo'ers zich duidelijk onderscheiden van de overige middelbaaropgeleiden met een afgeronde havo- of vwo-opleiding. Het vertrouwen van de mbo'ers is beduidend lager, en dat geldt voor vrijwel alle vertrouwensaspecten: in het bijzonder het vertrouwen in de medemens, rechters, Tweede

Kamer en EU. Uitzonderingen zijn het vertrouwen in kerken en in grote bedrijven, waar vrijwel geen verschillen worden aangetroffen tussen beide middelbare-opleidingsgroepen.

Verder zien we dat in de periode 2013-2016 de verschillen op een aantal vertrouwensaspecten toenemen. Dat geldt, vooral tussen 2013 en 2014, voor het vertrouwen in rechters (6 procentpunten), in de Tweede Kamer (8 procentpunten), in de EU en in de medemens (4 procentpunten). Bij andere vertrouwensaspecten groeit de discrepantie tussen de beide middelbare-opleidingsgroepen over de hele periode, zoals in de politie (van 3 naar 9 procent), ambtenaren (van 6 naar 14 procent), banken (van 1 naar 5 procent), de pers (van 1 naar 8 procent). Dit doet vermoeden dat de mbo'ers steeds meer in de richting van de lageropgeleiden opschuiven in het vertrouwen dat ze etaleren in de samenleving. Dit is echter slechts deels het geval. Een afname van het verschil geldt voor het vertrouwen in rechters (van 12 naar 7 procent), in politie (van 7 naar 3 procent), en de EU (van 5 naar 1 procent). Bij het vertrouwen in de medemens, het leger, ambtenaren, en de Tweede Kamer is er nauwelijks sprake van een verschuiving, en blijven de verschillen tussen de mbo'ers en vmbo'ers vrijwel intact. Bij banken en kerken etaleren mbo'ers minder vertrouwen, en dat blijft zo in de periode 2013-2016.

Hoe groot zijn de opleidingsverschillen in andere landen? In het ESS is een driedeling gehanteerd: laag, middelbaar en hoog. In Nederland is in 2014 het vertrouwen in de medemens onder de laagopgeleiden 52 procent, onder de middelbaaropgeleiden 68 procent, en onder de hoogopgeleiden 81 procent. Tussen de hoog- en laagopgeleiden is de relatieve toename een factor 1,6 ($81/52$). Over de hele periode, vanaf 2002, zijn dergelijke verschillen tussen de opleidingsgroepen te zien. Ook in andere landen geldt over de hele periode dat het vertrouwen stijgt met het opleidingsniveau. Uitzondering zijn Oekraïne, Rusland en Tsjechië, waar de middelbaaropgeleiden het minste onderlinge vertrouwen etaleren. Net als in Nederland, zijn er in de periode 2002-2014 geen sterke fluctuaties in de vertrouwensdiscrepantie tussen de laag- en hoogopgeleiden, en is de vertrouwensongelijkheid stabiel. Over de hele periode 2002-2014 is de ongelijkheid in het vertrouwen vastgesteld met de mediane waarde.⁸ Deze is voor Nederland 1,4. Zes andere landen hebben dezelfde score. In een aantal landen is de vertrouwens kloof tussen de opleidingsgroepen minder groot, of zelfs niet aanwezig. Behalve Finland, betreft dit vooral landen waar het vertrouwen in de hele bevolking erg laag is, zoals Bulgarije en Griekenland. Maar er zijn ook landen met weinig vertrouwen, waar desondanks de verschillen tussen de opleidingsgroepen groot zijn, zoals Cyprus, Portugal, Slovenië, Frankrijk en Hongarije.

8 Er zijn nauwelijks verschillen met de gemiddelde waarde. In slechts tien landen is er een verschil van $-0,1$ (Portugal, Estland, Noorwegen, Polen, Zwitserland) of $+0,1$ (Duitsland, Frankrijk, Israël, Tsjechië, Verenigd Koninkrijk).

Tabel 3.3 Vertrouwen naar opleiding, 2013-2016, 18 jaar en ouder (N= 28705)

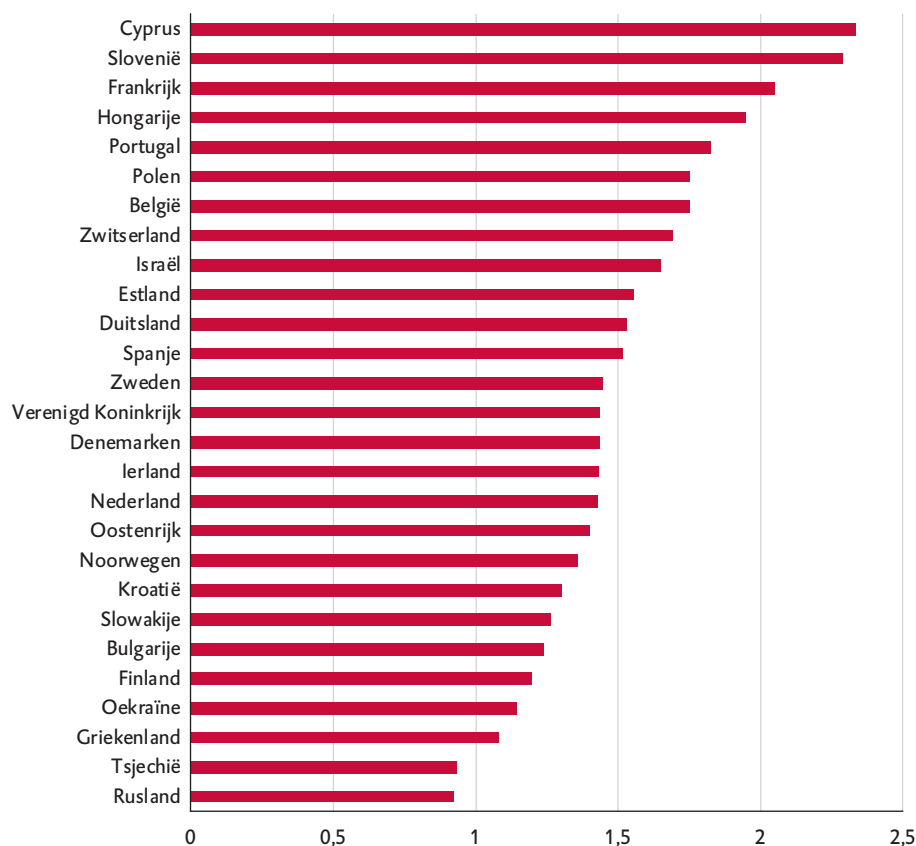
	Mede- mens	Rechters	Politie	Leger	Ambte- naren	Grote bedrijven	Banken	Pers	Kerken	Tweede Kamer	Europese Unie
2013 %											
Basisonderwijs	36	46	59	52	33	34	37	30	31	22	23
Vmbo	42	56	61	55	33	39	38	28	31	22	25
Mbo 2/4	56	69	67	63	38	42	35	31	28	28	30
Havo, vwo	67	77	70	66	44	41	36	32	28	34	40
Hbo	75	79	73	63	45	38	29	34	26	39	38
Wo, doctor	81	85	76	64	55	39	26	39	28	49	54
Totaal	59	69	68	61	40	39	34	32	28	31	33
2014 %											
Basisonderwijs	34	46	61	46	31	32	38	24	31	24	22
Vmbo	42	53	62	58	36	38	40	29	31	26	28
Mbo 2/4	52	64	64	62	38	41	36	29	29	28	30
Havo, vwo	68	78	69	67	46	41	38	32	29	42	44
Hbo	77	82	76	66	46	38	31	34	27	43	41
Wo, doctor	82	85	77	64	56	40	29	41	29	51	54
Totaal	58	68	68	61	41	39	35	31	29	34	35
2015 %											
Basisonderwijs	37	45	58	54	30	33	39	26	33	25	25
Vmbo	44	58	64	59	36	36	38	27	34	23	27
Mbo 2/4	55	65	67	66	37	39	35	28	29	29	30
Havo, vwo	68	77	74	67	47	40	37	35	27	42	44
Hbo	77	81	74	68	48	38	30	32	28	41	41
Wo, doctor	85	87	78	68	57	39	29	40	32	51	49
Totaal	60	69	69	64	42	38	34	30	30	34	34
2016 %											
Basisonderwijs	36	51	63	53	35	32	41	29	31	25	28
Vmbo	42	60	64	57	33	35	38	28	33	25	27
Mbo 2/4	56	66	66	66	38	36	34	27	29	30	28
Havo, vwo	71	82	75	67	52	38	40	35	28	44	45
Hbo	76	82	78	67	47	36	31	35	30	47	40
Wo, doctor	86	87	79	70	57	38	28	42	30	54	51
Totaal	60	71	70	64	42	36	35	31	30	36	35

Bron: S&W, 2013-2016

Met deze driedeling kan ook vastgesteld worden in welke mate er ongelijkheid is tussen de middelbaar- en lageropgeleiden, en welke trend daarin is te zien in de periode 2002-2014. Voor Nederland is de afstand telkens 1,2. Uitzonderingen zijn

2008 (1,1) en 2014 (1,3). Dit betekent dat de vertrouwensafstand tussen deze twee opleidingsgroepen niet is verminderd in deze periode, maar vrijwel gelijk is gebleven. Hoe is dat in andere landen? De grootste verschillen worden aangetroffen in Slovenië (gemiddeld 1,5), Hongarije en Frankrijk (1,4), de kleinste in Tsjechië en Bulgarije waar zelfs de laagstopgeleiden iets meer vertrouwen etaleren dan de middelbaaropgeleiden. Ook daar is in de meeste landen geen ontwikkeling die duidt op een kleinere of grotere kloof tussen de middelbaar- en lageropgeleiden. Net als in Nederland, zijn de verschillen in de meeste landen over de hele periode vrijwel stabiel. Uitzonderingen in de richting van een reductie van het verschil zien we in Noorwegen, Oostenrijk en Frankrijk, terwijl in sommige andere landen – Israël, Bulgarije en Slowakije – het verschil iets toeneemt.

Figuur 3.1 Ongelijkheid in vertrouwen in medemens tussen hoog- en laagopgeleiden in 29 landen, 2002-2014 (mediaan)

Bron: ESS, 2002-2014

4 VERTROUWEN EN STEMGEDRAG

In S&W is ook de vraag naar het stemgedrag bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2012 opgenomen, in de onderzoeken die in de periode 2012-2015 zijn uitgevoerd. Een vertrouwensprofiel van de stemmers versus de niet-stemmers leert dat van de stemmers 64 procent vertrouwen had in andere mensen, tegenover 44 procent van de niet-stemmers. Ook waren de stemmers op de politieke partijen verdeeld. Vooral de stemmers op GroenLinks en D66 hadden, met 84 en 80 procent, veel vertrouwen in andere mensen. Op afstand, met 71 procent, volgden stemmers op de ChristenUnie. Aan het andere uiterste staan de stemmers op de PVV, waarvan een op de drie vertrouwen in de medeburger had. Daarnaast was alleen onder de stemmers op 50Plus een meerderheid te vinden die andere personen wantrouwt.

Er zijn diverse parallellen te trekken met het vertrouwen in sommige maatschappelijke en politieke instituties, maar het beeld is vooral dat de relatie met het stemgedrag sterk varieert tussen de vertrouwensindicatoren. Zo etaleerden de stemmers op D66 en GroenLinks het grootste vertrouwen in rechters en de politie. Ook hadden de stemmers op de PvdA, de VVD en de ChristenUnie daarin een bovengemiddeld vertrouwen. De CDA-stemmers hadden meer dan gemiddeld fiducia in de politie, maar niet in rechters. Vooral de PVV-stemmers, gevolgd door de 50Plus-stemmers, wantrouwden zowel rechters als politie. Het leger genoot weinig vertrouwen van de stemmers op GroenLinks, de SP, de Partij voor de Dieren, en 50Plus. Daarentegen hadden de stemmers op het CDA, D66, en ChristenUnie juist een bovengemiddeld vertrouwen in het leger. Het beeld bij het vertrouwen in banken en grote bedrijven ziet er anders uit. Vooral de GroenLinks-stemmers hadden weinig vertrouwen in zowel banken als grote bedrijven: bijna vier op de vijf stemmers gaven aan deze te wantrouwen. Ook de stemmers op de SP, 50Plus, en de Partij voor de Dieren stonden wantrouwig tegenover banken en bedrijven. Stemmers op het CDA, de VVD en de SGP hadden een meer dan gemiddeld vertrouwen in banken. Alleen van de VVD-stemmers had een meerderheid vertrouwen in grote bedrijven.

Dat ambtenaren te vertrouwen zijn, vond een krappe meerderheid van de stemmers op de volgende partijen: GroenLinks, PvdA en D66. Vooral weinig fiducia in ambtenaren hadden stemmers op de PVV (23 procent) en 50Plus (27 procent). Ook was de mening over de media sterk verdeeld. Weinig vertrouwen in de pers rapporteerden vooral de stemmers op de SGP en de ChristenUnie, gevolgd door de stemmers op 50Plus en de PVV. Vooral stemmers op GroenLinks en D66 gaven aan de media te vertrouwen, maar ook bij deze partijen was dat met zo'n 40 procent een minderheid. Van alle vertrouwensindicatoren zorgden kerken voor de meeste verdeeldheid. Negen op de tien stemmers op de SGP en de ChristenUnie gaven aan kerken te vertrouwen, en onder de CDA-stemmers was dat met zo'n zes

op de tien weliswaar fors minder, maar nog steeds een meerderheid. Van de stemmers op de PvdA, de VVD en GroenLinks vond een kwart dat de kerken te vertrouwen waren, en bij de overige partijen varieerde dit van 18 tot 21 procent.

Van de stemmers had ruim 35 procent vertrouwen in zowel de EU als de Tweede Kamer. Onder de niet-stemmers is het vertrouwen in de EU met 31 en vooral in de Tweede Kamer met 24 procent lager. Bij de stemmers op de PVV en 50Plus was de vertrouwensbasis met iets meer dan 10 procent het smalst. Bij de SP en de Partij voor de Dieren lag dit vertrouwen iets boven 20 procent. Een daarmee vergelijkbaar deel zien we voor het EU-vertrouwen bij de SGP-stemmers, terwijl ze een bijna gemiddeld vertrouwen in de Tweede Kamer etaleerden. Ook hadden de stemmers op de ChristenUnie relatief weinig vertrouwen in de EU. De stemmers op D66 en GroenLinks hadden daarentegen relatief veel vertrouwen in de Europese Unie.

Tabel 4.1 Vertrouwen in medemens, maatschappelijke en politieke instituties, 2012/2015 naar stemgedrag op 12-9-2012

	Medemens	Rechters	Politie	Leger	Banken	Grote bedrijven	Ambtenaren	Pers	Kerken	Tweede Kamer	Europese Unie
	%										
PVV	34	42	50	55	32	35	23	27	18	10	12
50Plus	43	45	58	52	28	26	27	26	18	14	13
Overige	52	48	51	47	27	24	30	20	22	16	19
SGP	55	59	72	62	39	36	38	18	90	34	19
PvdD	57	60	61	51	27	29	34	32	18	21	26
SP	60	66	64	50	27	29	36	29	18	23	23
CDA	64	67	75	68	39	41	45	29	62	40	40
VVD	66	72	72	70	35	51	40	34	23	42	37
CU	71	75	76	73	28	33	45	21	88	38	31
PvdA	64	76	73	60	34	34	50	37	25	41	43
GL	84	84	75	49	21	22	56	40	27	45	52
D66	80	86	79	70	33	43	51	39	21	51	58
Totaal stemmers	62	70	69	62	33	39	42	32	30	35	35
Totaal niet-stemmers	44	61	62	58	43	41	39	29	27	24	31
Totaal	59	68	68	61	35	39	41	31	29	33	35

Bron: S&W, 2012/2015

Opleiding is niet alleen relevant voor het vertrouwen, maar ook voor het stemgedrag (CBS 2017). Zo heeft 65 procent van de laagstopgeleiden gestemd, tegen

89 procent van de hoogstopgeleiden. Tevens is opleiding een splijtzwaam tussen alle partijen, met uitzondering van de ChristenUnie en de Partij voor de Dieren: die weten stemmen uit alle opleidingslagen te behalen. Vooral D66 en GroenLinks krijgen stemmen van hogeropgeleiden, terwijl de lageropgeleiden op de PVV stemmen. Opleiding sorteert ook het grootste effect op stemgedrag, indien rekening wordt gehouden met andere bevolkingskenmerken zoals geslacht, leeftijd, burgerlijke staat, inkomen en immigratieachtergrond. Door het vertrouwen te correleren met deze kenmerken, verkrijgen we inzicht in de vertrouwensaspecten die ook van belang zijn geweest voor het stemgedrag (zie Tabel 4.1).

Vertrouwen is duidelijk gerelateerd aan de deelname aan verkiezingen: niet alleen bevordert het vertrouwen in de Tweede Kamer de gang naar het stemlokaal, maar ook het vertrouwen in de medemens, rechters, kerken en de Europese Unie. Ook zijn er meer mensen naar de stembus gegaan die banken en ambtenaren wantrouwen. Zoals ook al tot uitdrukking kwam in de bivariate samenhangen (Tabel 3.3), is het vertrouwen in kerken sterk bepalend voor de stemkeuze. Dat geldt, niet verassend, vooral bij de stem voor de SGP, de ChristenUnie en, hoewel iets minder sterk, het CDA. Behalve GroenLinks, krijgen alle andere partijen meer stemmen van de kiezers die wantrouwend tegenover de kerken staan. Ook de meningen over Europa lijken het electoraat te verdelen: steun voor de EU betekent vaker een stem voor D66, GroenLinks en de PvdA, en wantrouwen jegens de EU is gunstig voor de SGP, PVV, 50Plus, ChristenUnie, en de VVD. Tevens zien we dat de VVD de steun heeft gekregen van kiezers die vertrouwen hebben in de politiek, terwijl kiezers die daar geen fiducia in hebben hun stem aan de PVV, 50Plus, Partij voor de Dieren, en de SP hebben gegeven. Kiezers die anderen vertrouwen, stemmen relatief vaak op GroenLinks en D66, terwijl vooral de SGP en de PVV kiezers met veel wantrouwen aan zich weten te binden. Wat ook opvalt is dat nagenoeg alle vertrouwensaspecten correleren met stemmen op de PVV. In de meeste gevallen stemmen vooral de sceptische kiezers op de PVV.

Tabel 4.2 Effecten van vertrouwen op de opkomst en partijkeuze 2012¹⁾

	Opkomst	CDA	PvdA	VVD	GL	SP	D66	CU	SCP	PvdD	PVV	50P	Overig
	O.R. Sig.	O.R. Sig.	O.R. Sig.	O.R. Sig.	O.R. Sig.	O.R. Sig.	O.R. Sig.	O.R. Sig.	O.R. Sig.	O.R. Sig.	O.R. Sig.	O.R. Sig.	O.R. Sig.
Vertrouwen medemens	1,5 ***	1,1	1,1 *	0,9 **	2,0 ***	1,1	1,4 ***	1,2	0,7 *	0,9	0,4 ***	0,7	1,0
Rechtshouders	1,2 **	1,0	1,4 ***	0,8 ***	1,5 **	1,1	1,7 ***	1,3	0,7 *	0,9	0,4 ***	1,0	0,8
Politie	1,0	1,0	1,2 **	0,9	1,0	1,1	1,0	1,0	1,3	0,9	0,8 *	0,7	0,7 *
Leger	1,1	1,2 *	0,8 ***	1,5 ***	0,5 ***	0,7 ***	1,1	1,1	0,6 **	0,8	1,2 *	1,2	0,7 *
Banken	0,7 ***	1,1	1,0	1,0	0,6 ***	0,9	0,9	0,9	1,8 ***	1,0	1,4 ***	1,1	1,0
Grote bedrijven	0,9	1,1	0,6 ***	2,2 ***	0,4 ***	0,8 ***	0,9	0,7 *	0,9	0,8	1,3 **	1,2	0,9
Ambtenaren	0,9 **	0,9 *	1,5 ***	0,7 ***	1,6 ***	1,2 **	0,9	1,0	0,9	1,2	0,9	1,0	1,1
Pers	1,0	0,8 ***	1,2 **	1,0	1,3 *	1,1	1,0	0,6 ***	0,5 ***	1,1	1,4 ***	1,1	0,8
Kerken	1,3 ***	4,2 ***	0,6 ***	0,6 ***	0,9	0,5 ***	0,5 ***	19,1 ***	30,7 ***	0,7 *	0,6 ***	0,5 **	0,8
Tweede Kamer	1,6 ***	1,1	1,0	1,4 ***	1,0	0,7 ***	1,1	0,9	1,1	0,6 **	0,4 ***	0,5 **	0,5 **
Europese Unie	1,1 *	1,1	1,4 ***	0,7 ***	1,8 ***	0,7 ***	2,0 ***	0,7 **	0,4 ***	0,8	0,4 ***	0,5 *	0,6 *
%													
Nagelkerke R-kwadraat	17,7	18,5	10,7	13,3	15,1	9,7	12,5	27,1	30,7	6,5	24,2	19,3	8,4

Bron: CBS (S&W, 2012/2015)

- 1) gecontroleerd voor geslacht, leeftijd, gestandaardiseerd besteedbaar huishoudinkomen, opleiding, burgerlijke staat en migratieachtergrond

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$

5 CONCLUSIE EN DISCUSSIE

Het vertrouwen in elkaar en in de samenleving is in de afgelopen jaren niet afgebrokkeld. Sterker: over een langere periode, vanaf 2002, is het vertrouwen toegenomen. Deze bevinding staat haaks op de vaak geopperde perceptie dat Nederland is geërodeerd van een 'high trust' in een 'low trust' samenleving (Fukuyama 2010). Het geringe en afnemende vertrouwen is ook vaak geventileerd in de aanloop naar de verkiezingen, met het beeldende 'touwtje-voorbeeld' van Terlouw (zie bijvoorbeeld Vuyk 2016). Vertrouwen is een belangrijke pijler van sociaal-kapitaal; de andere pijler is de participatie. Maar ook in het meedoen met de samenleving, zoals in sociale contacten, in het geven van hulp aan anderen, en in de inzet als vrijwilliger voor organisaties, zijn geen indicaties te vinden die duiden op een afname. Dat geldt ook voor politieke participatie, en dat wordt onderstreept door de hoge opkomst van 80,8 procent bij de recente verkiezingen, een stijging van 6,2 procentpunt ten opzichte van 2012. Dat is temeer opvallend omdat sinds 2010 het stemmen met een volmacht lastiger is geworden. Bovendien is het sociaal-kapitaal hoog ten opzichte van de meeste andere Europese landen, en er moet wel heel veel gebeuren om af te glijden van de sociaal-kapitaal-ladder naar posities die veel andere landen innemen, niet alleen in Zuid- en Oost-Europa. Wel is het zo dat bepaalde groepen in de samenleving, vooral de lageropgeleiden, achter blijven ten opzichte van andere in 'het vertrouwen'. Echter, hierbij geldt de nuancering dat in veel andere landen de opleidingskloof vaak nog groter is (CBS Statline).

Voor sociale cohesie is het van belang dat er weinig tegenstellingen zijn tussen bevolkingsgroepen, dus dat alle groepen meedoen met en vertrouwen hebben in de samenleving. Groeiende kloven tussen bevolkingsgroepen zouden kunnen betekenen dat de integratie in het geding is, en daarmee ook de sociale cohesie. Vooralsnog zijn hier geen aanwijzingen voor, niet tot 2010 (Schmeets en Te Riele 2014), en evenmin voor opleiding in de afgelopen jaren.

Indien echter meer gedetailleerd wordt gekeken naar de middelbaaropgeleiden, dan is er een duidelijk verschil tussen de mbo'ers en de overige middelbaaropgeleiden: de personen met een havo- of vwo-diploma. Het vertrouwen van de mbo'ers in de medemens en de meeste (politieke) instituties is aanzienlijk lager dan van de havo/vwo-groep. Soms is het vertrouwen van de mbo'ers zelfs lager dan dat van de vmbo'ers. Voor de periode 2013-2016 blijkt bovendien dat de mbo'ers voor een aantal vertrouwensaspecten de vmbo'ers naderen. Dit is een indicatie dat de mbo'ers steeds meer op de vmbo'ers zijn gaan lijken.

Ten slotte is ingegaan op het stemgedrag bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2012. Er zijn duidelijke indicaties dat het vertrouwen in de medemens, in maatschappelijke instituten, in de politiek en in de EU van belang is geweest voor zowel de opkomst als de stemkeuze. Vooral naar voren is gekomen hoe verschillen in vertrouwen in de diverse instituties doorwerken in de keuze voor een specifieke partij. In welke mate dit ook van toepassing is geweest op de recente verkiezingen, is ongewis. Het S&W-onderzoek in 2017 zal daar een antwoord op kunnen geven.

LITERATUUR

- Bovens, M. en W. Anchrit (2011) *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie*, Amsterdam: Prometheus.
- CBS (2017) *Vertrouwen in mensen en in organisaties; persoonskenmerken*, beschikbaar op: <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=82378NED&D1=0-10&D2=0-2,13-17&D3=0&D4=a&VW=T>. [15 mei 2017]
- Dekker, P., R. van Dijk, P. van Houwelingen, W. van Mensink en Y. Sol (2015) *Burgerperspectieven 2015-4*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., J. den Ridderen P. van Houwelingen (2017) *Burgerperspectieven 2017-1*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Delhey, J., K. Newton en C. Welzel (2011) How general is trust in 'most people'? Solving the radius of trust problem, *American Sociological Review* 76, 5: 786–807.
- ESS (2002; 2004; 2006; 2008; 2010; 2012; 2014). *European Social Survey. Round 1-7*, Noorwegen: Norwegian Social Science Data Services.
- Fukuyama, F. (2010) Het vertrouwen moet terug, *Trouw*, 13-9-2010.
- Gielen, W. en H. Schmeets (2015) 'De scheidslijnen tussen de achterbannen van de politieke partijen', blz. 124-139 in H. Schmeets (red.) *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006–2012*, Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Harell, A. en D. Stolle (2011) 'Reconciling diversity and community? Defining social cohesion in diverse democracies', blz. 15-46 in M. Hooghe (red.) *Social cohesion. Contemporary theoretical perspectives on the study of social cohesion and social capital*, Brussel: Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten.
- Hudson, J. (2006) 'Institutional trust and subjective well-being across the EU', *Kyklos* 59, 1: 43-62.
- Iyver, S., M. Kitson en B. Toh (2005) 'Social capital, economic growth and regional development', *Regional Studies* 39, 8: 1015-1040.
- Knack, S. en P. Keefer (1997) 'Does social capital have an economic pay-off? A cross country investigation', *Quarterly Journal of Economics* 112, 4: 1251-1288.
- Meurs, P. (2008) 'Sociaal vertrouwen: een kwestie van durf', blz. 9-24 in SER/Verwey Jonker Instituut, *Sociaal Vertrouwen. Eerste Verwey-Jonker/SER lezing 3 september 2008*, Den Haag: SER.
- Newton, K. (2001) 'Trust, social capital, civil society, and democracy', *International Political Science Review* 22, 2: 201-214.
- Putnam, R. D. (1995a) 'Tuning in, turning out: The strange disappearance of social capital in America', *Political Science and Politics* 28, 664-683.
- Putnam, R. D. (1995b) 'America's declining social capital', *Journal of democracy* 6, 1: 65-78.
- Putnam, R. D. (2000) *Bowling alone. The collapse and revival of American community*, New York: Simon & Schuster.
- Reeskens, T. en M. Hooghe (2007) 'The cross-cultural measurement equivalence of generalized trust in the ESS', *Social Indicators Research* 85: 515-532.

- Schmeets, H. (red.) (2015a) *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006–2012*, Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Schmeets, H. (2015b) 'Ontwikkelingen in sociaal en institutioneel vertrouwen', blz. 87-100 in H. Schmeets (red.) *Sociale samenhang: wat ons bindt en verdeelt*, Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Schmeets, H. (2013) 'Sociale Samenhang brokkelt niet af', *Economisch Statistische Berichten* 98, 4657: 212-215.
- Schmeets, H. en S. te Riele (2014) 'Declining social cohesion in The Netherlands?', *Social Indicators Research* 115, 2: 791-812.
- Schmeets, H. en J. van Beuningen (2014) 'Discrepanties in sociaal kapitaal van bevolkingsgroepen', *Bevolkingstrends*, augustus 2014, 1-17.
- Schmeets, H. en S. De Witt (2017) 'Gerapporteerde spanningen in de samenleving en eigen ervaringen daarmee', *Bevolkingstrends* 2017, 5: 1-23.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2016) *Solidariteit en duurzaamheid: opgaven voor 2050*, Persbericht, 21 december 2016. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Stiglitz, J.E., A. Sen en J.-P. Fitoussi (2009) *Report by the Commissions on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*, beschikbaar op: www.stiglitz-sen-fitoussi.fr.
- Tillie, J., J. van Holsteyn, H. van der Kolk en K. Aarts (2016) *Rumoer*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Uslaner, E. (2002) *Strategic trust and moralistic trust. The moral foundations of trust*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Vermeij, L. en J. den Ridder (2016) 'Samenleven: veranderende verbanden en het risico van segregatie', blz. 143-173 in A. van den Broek, C. van Campen, J. de Haan, A. Roeters, M. Turkenburg en L. Vermeij (red.) *De toekomst tegemoet*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vuyk, K. (2016) 'Vertrouwen = interesse tonen + ruzie maken', in *NRC*, 2-12-2016, beschikbaar op: <https://www.nrc.nl/nieuws/2016/12/02/vertrouwen-interesse-tonen-ruzie-maken-5617548-a1534800>.
- Zmerli, S. en K. Newton (2008) 'Social trust and attitudes toward democracy', *Public Opinion Quarterly* 72, 4: 706-724.

WRR-WORKING PAPERS

1. *Voortgaande immigratie en nieuwe maatschappelijke scheidslijnen. Een verkenning van mogelijke ontwikkelingen*
2. *Swing States. De positie van India en Brazilië in het debat over cyber governance*
3. *Ambities in het Nederlands milieubeleid toen en nu*
4. *Groen denken, groen doen en het 'groene gat'. Een schets van perspectieven en bevindingen*
5. *Verinnerlijking van milieuverantwoordelijkheid in de Nederlandse chemische industrie: over de complexiteit van meervoudige processen*
6. *Wie dan leeft, wie dan zorgt? Klimaatverandering en het gebrek aan langetermijngerichtheid van politiek en bestuur*
7. *Zonder arena geen spel. Bestuurlijke arrangementen als speelveld voor het omgaan met frameverschillen: illustraties uit het klimaatadaptatiebeleid*
8. *Grenzen voorbij. Handelingsperspectieven in het Antropoceen*
9. *Natuur en beleid betwist. Een analyse van de aard en het verloop van online discussies over implementatie van natuurbeleid in Nederland*
10. *Een andere kijk op politieke tegenstellingen over klimaatverandering*
11. *Ontwerpeisen voor de relatie tussen kennis en duurzaamheidsbeleid*
12. *Infrastructuren als wegbereiders van duurzaamheid*
13. *Dutch Financial Fragilities*
14. *Het financieel stelsel in historisch perspectief*
15. *Europese financiële regulering voor en na de crisis*
16. *Migratiediversiteit beter in beeld*
17. *Verkenning van redzaamheid*
18. *Het gebruik van Big Data door de MIVD en AIVD*
19. *Big Data in de zorg*
20. *International and comparative legal study on Big Data*
21. *Big Data voor fraudebestrijding*
22. *Verliesgevoelens in relatie tot de multi-etnische samenleving onder autochtone Nederlanders*
23. *Duurzame verbetering van gezond financieel gedrag. Droom of werkelijkheid?*
24. *Societal and economic value of prevention in the Netherlands: attaining happier, healthier and more productive lives*
25. *Moderne liefdadigheid*
26. *Vertrouwen in elkaar en in de samenleving*

Alle WRR-Working Papers zijn te vinden op www.wrr.nl.

